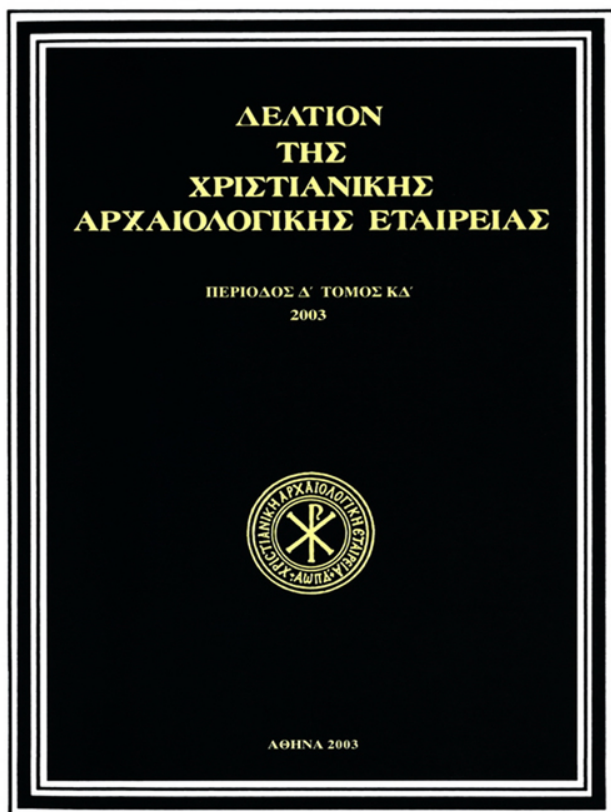

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 24 (2003)

Δελτίον ΧΑΕ 24 (2003), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Νίκου Οικονομίδη (1934-2000)

Παλιохριστιανική σφραγίδα ευχαριστιακού
άρτου από την Αθήνα

Νικόλαος ΓΚΙΟΛΕΣ

doi: [10.12681/dchae.394](https://doi.org/10.12681/dchae.394)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΓΚΙΟΛΕΣ Ν. (2011). Παλιохριστιανική σφραγίδα ευχαριστιακού άρτου από την Αθήνα. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 24, 361–364. <https://doi.org/10.12681/dchae.394>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Παλαιοχριστιανική σφραγίδα ευχαριστιακού άρτου
από την Αθήνα

Νικόλαος ΓΚΙΟΛΕΣ

Τόμος ΚΔ' (2003) • Σελ. 361-364

ΑΘΗΝΑ 2003

Νικόλαος Γκιολές

ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΣΦΡΑΓΙΔΑ ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΑΚΟΥ ΑΡΤΟΥ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΘΗΝΑ

Στη διάρκεια της πανεπιστημιακής ανασκαφής στο «Οικόπεδο Μακρυγιάννη» στην Αθήνα, στα βόρεια του κτιρίου Weiler, κάτω από την Ακρόπολη, βρέθηκε το 1989¹ σε διαταραγμένο στρώμα πήλινη σφραγίδα ευχαριστιακού άρτου (Π4/249). Έχει στρογγυλό σχήμα και κυλινδρική διευρυνόμενη ελαφρά προς τα πάνω λαβή. Λείπει περίπου το ένα τρίτο. Έχει διάμετρο 9,3 εκ., ύψος 5,3 εκ., πάχος λαβής 3,7 εκ. και βάρος 168,30 γρ. Ο καλοσημμένος πηλός έχει απόχρωση βαθύχρωμης ώχρας και περιέχει μίκα και ψιλή άμμο. Η σφραγιστική επιφάνεια έχει κατασκευαστεί με μήτρα. Δεν είναι όμως παντού λεία, γιατί έχουν αποκολληθεί κόκκοι άμμου. Περιμετρικά η επιφάνεια έχει λειανθεί, όπως και στο πίσω μέρος, μετά το ψήσιμο.

Ο διάκοσμος στη σφραγιστική επιφάνεια είναι επιπεδόγλυφος και συνίσταται από ισοσκελή σταυρό με ελαφρά διευρυνμένες τις απολήξεις των κεραιών, ανήκει δηλαδή στον σταυρό τύπου Μάλτας. Οι κεραιές σχηματίζονται από τριγωνικής διατομής εξάρματα που ορίζονται από βαθιές αυλακώσεις. Πυραμιδοειδούς μορφής εξάρματα ευρύτερα των κεραιών παρεμβάλλονται μεταξύ αυτών. Περιμετρικά υπάρχει φακοειδούς διατομής περίγραμμα. Ο απλός αυτός τύπος σφραγίδας ευχαριστιακού άρτου με σταυρό μόνο, θυμίζει τις πρωιμότερες συνήθειες απεικονίσεις σφραγισμένων με απλό ισοσκελή σταυρό και μόνον άρτου σε παραστάσεις ευχαριστιακού περιεχομένου². Ο σταυρός όμως αυτός στα πρώτα παραδείγμα-

τα απεικόνισης ένσταυρου άρτου γινόταν όχι με σφραγίδα αλλά με απλή χάραξη διαγωνίως με αιχμηρό αντικείμενο (μαχαίρι) της ζύμης του στρογγυλού άρτου πριν από το φούρνισμα³. Συνεχιζόταν δηλαδή εδώ η παγανιστική παράδοση του panis quadratus⁴. Ο απλός όμως αυτός σταυρός στον χριστιανικό άρτο φορτίζεται με μυστική θεολογική σημασία. Θύμιζε στους χριστιανούς τη σταυρική θυσία του Χριστού και συγχρόνως υπογράμμιζε τον θρίαμβο της νέας θρησκείας⁵ που αρχίζει σταδιακά να εξαιρείται.

Η σφράγιση του ευχαριστιακού άρτου με απλό σταυρό από σφραγίδα που τυπώνεται στο κέντρο μόνο του στρογγυλού άρτου μαρτυρείται στην εικονογραφία ήδη πριν από τα μέσα του 6ου αιώνα, το 547, στα ψηφιδωτά του Αγίου Βιταλίου στη Ραβέννα. Εδώ, στη σκηνή της Φιλοξενίας των τριών Αγγέλων από τον Αβραάμ απαντά ο panis quadratus, ενώ στις σκηνές των προσφορών του Άβελ και του Μελχισεδέκ απαντά ο νέος τύπος, όπου ο άρτος είναι σφραγισμένος με μικρό σταυρό σε μέταλλο που περιβάλλεται από ακτινωτά διατεταγμένες εγκοπές. Το ίδιο παρατηρείται και στην ευχαριστιακή σκηνή του Αγίου Απολλιναρίου in Classe (περ. 680), στην ίδια πόλη⁶. Ο ευχαριστιακός αυτός άρτος μπορεί να ταυτιστεί με τον άρτο, τον οποίο ήδη από τον 3ο αιώνα το Liber pontificalis και ο πάπας Γρηγόριος Α΄ ο Μέγας (590-604) αργότερα αποκαλούν corona consecrata και oblationum corona αντίστοιχα⁷.

1. Σύνομη έκθεση για την ανασκαφή δημοσίευσε η κ. Λ. Παλαιολογού, *Ανασκαφή Μακρυγιάννη - Ανασκαφή* 1986, *Αρχαιολογία* 4 (1985-1986), σ. 141-148, πίν. 21-27.

2. P. du Bourguet, *La pitura cristiana primitiva*, Λωζάννη 1965, εικ. 101, 144. G. Galavaris, *Bread and the Liturgy. The Symbolism of Early Christian and Byzantine Bread Stamps*, Madison-Milwaukee-Λονδίνο 1970, σ. 27-28, 169-170, εικ. 87, 90. G. Jeremias, *Die Holztür der Basilika S. Sabina in Rom*, Tübingen 1980, σ. 53, πίν. 42-43 (σε ένα παράδειγμα, τα υπόλοιπα χωρίζονται σε έξι τεμάχια από χριστόγραμμα).

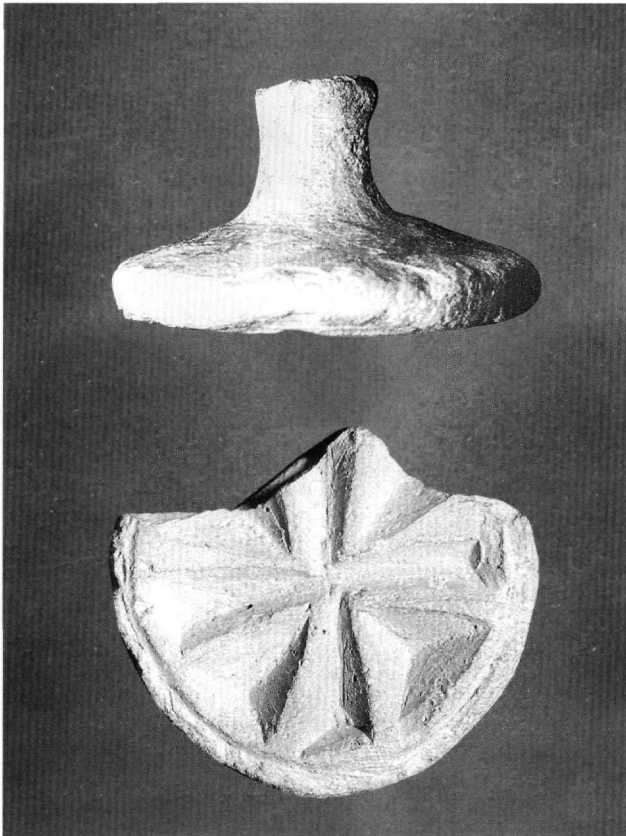
3. Πρβλ. F.J. Dölger, *Heidnische und christliche Brotstempel mit religiösen Zeichen*, *Antike und Christentum* 1 (1929), σ. 37, πίν. 7 κάτω αριστερά, και σ. 43 σημ. 180. A. Stüber, λ. *Brot*, *RAC*, 2, στ. 617.

4. Dölger, ό.π., σ. 39-43.

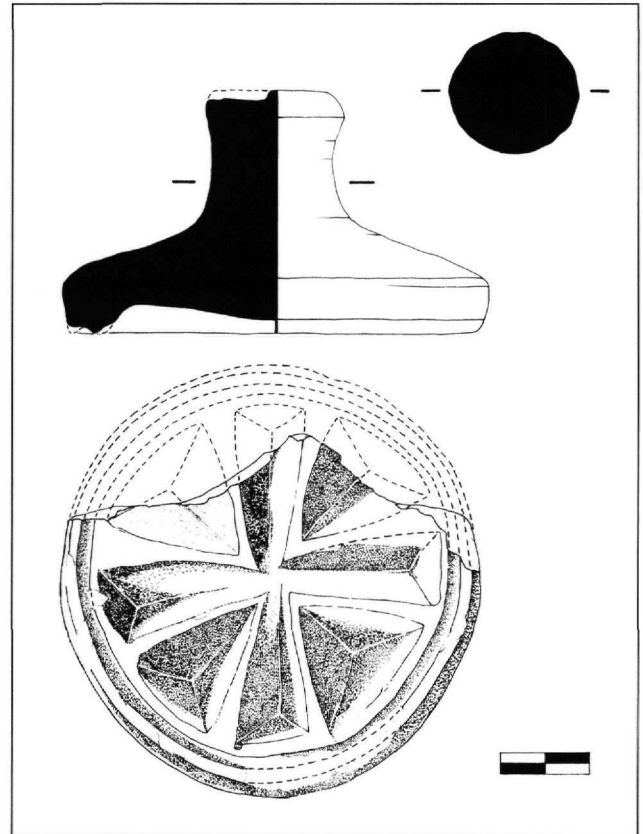
5. Galavaris, ό.π., σ. 36.

6. Fr. W. Deichmann, *Frühchristliche Bauten und Mosaiken von Ravenna*, Baden-Baden 1958, πίν. 312-315, XI, 407.

7. Dölger, ό.π., σ. 38, πίν. 10. Galavaris, ό.π., σ. 175, εικ. 91. Stüber, ό.π., στ. 617.

Εικ. 1. Αθήνα, Μουσείο Ακροπόλεως. Σφραγίδα ευχαριστιακού άρτου. 5ος αι.

Εικ. 2. Σχεδιαστική αποκατάσταση της Εικ. 1 (σχέδιο Π. Επιτροπάκη).

Στην τελευταία κατηγορία ανήκει και η αθηναϊκή σφραγίδα χωρίς όμως το περίτεχνο πλαίσιο. Όμοιά της πήλινη σφραγίδα φυλάσσεται στο Βρετανικό Μουσείο, προέρχεται από την Αίγυπτο και χρονολογήθηκε στον 6ο αιώνα⁸, και άλλη, ιδιαίτερα αμελούς εκτέλεσης, της ίδιας πιθανότατα περιόδου, που βρέθηκε στην Κόρινθο⁹. Στην παλαιοχριστιανική περίοδο θα μπορούσε να τοποθετηθεί χρονικά και η ημέτερη αθηναϊκή σφραγίδα. Σε άλλες παλαιοχριστιανικές πήλινες σφραγίδες,

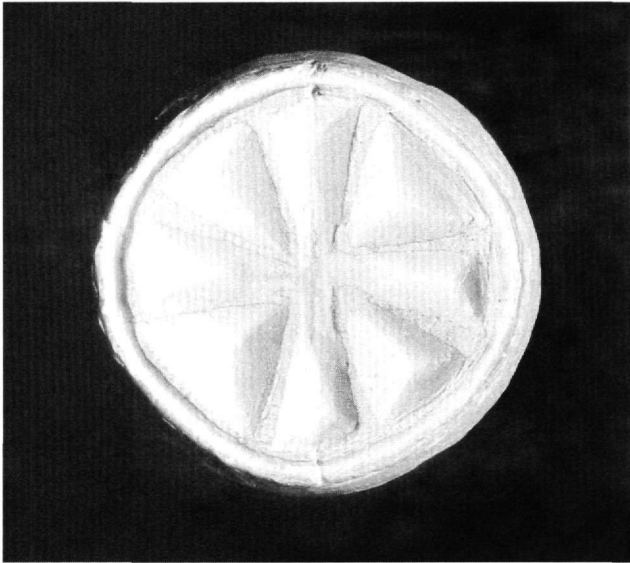
όπως μία από τις Φθιώτιδες Θήβες ή άλλες από την Αττική και την Κόρινθο¹⁰, ο σταυρός απλοποιείται και είτε οι κεραιές διευρύνονται ελαφρά μόνο στις απολήξεις είτε είναι απλές ταινιωτές, ενώ τα μεταξύ των κεραιών πυραμιδοειδή εξάρματα μικραίνουν κατά πολύ ή καταλήγουν σε απλές στιγμές. Το κεντρικό αυτό θέμα περιβάλλεται από ποικίλο λιτό διάκοσμο ή επιγραφή. Λιγότερο απλοποιημένο και πλησιέστερο στη σφραγίδα από την Αθήνα είναι το κεντρικό θέμα στην πήλινη σφραγί-

8. O.M. Dalton, *Catalogue of Early Christian Antiquities and Objects from the Christian East in Department of British and Mediaeval Antiquities of the British Museum*, Λονδίνο 1909, αριθ. 918. Galavaris, ό.π., σ. 36, εικ. 18. Y.D. Varalis, Un sceau paléochrétien de pain eucharistique de l'agora d'Argos, *BCH* 118 (1994), σ. 335.

9. G.R. Davidson, *Corinth XII. The Minor Objects*, Princeton 1952,

αριθ. 2860 (χρονολογείται εσφαλμένα στον 11ο αιώνα. Την εποχή αυτή δεν χρησιμοποιείται ο απλός αυτός τύπος σφραγίδας άρτου). Varalis, ό.π., σ. 335.

10. Γ. Σωτηρίου, Αί Χριστιανικάί Θήβαι τής Θεσσαλίας, *AE* 1927, σ. 105, εικ. 141. Ε. Τσοφοπούλου-Γκίνη, *ΑΔ* 46 (1991), Χρονικά, σ. 83, πίν. 50α. Davidson, ό.π., αριθ. 2858, 2862, 285, 2861.

Εικ. 3. Εκμαγείο της συμπληρωμένης σφραγιστικής επιφάνειας (βλ. Εικ. 2).

Εικ. 4. Αποτύπωμα σε πρόσφορο της συμπληρωμένης σφραγιστικής επιφάνειας (βλ. Εικ. 3).

δα από το Άργος που χρονολογήθηκε στον 5ο-6ο αιώνα¹¹.

Η αθηναϊκή σφραγίδα, λόγω της πιο φροντισμένης διαγραφής του σταυρού τύπου Μάλτας με τις διευρυμένες κεραίες και των μεταξύ των τελευταίων τριγωνικών εξαρμάτων, καθώς και της απουσίας περιμετρικού διακόσμου, θα μπορούσε εξελικτικά να χρονολογηθεί λίγο νωρίτερα, μάλλον στον 5ο αιώνα, εποχή που η Αθήνα

γνωρίζει ιδιαίτερη ακμή και τα σημαντικότερα παλαιοχριστιανικά κατάλοιπα ανάγονται σε αυτόν¹². Άλλωστε και τα οικοδομικά αρχιτεκτονικά παλαιοχριστιανικά λείψανα του χώρου της ανασκαφής όπου βρέθηκε η σφραγίδα ανάγονται στον 5ο αιώνα. Πρόκειται λοιπόν, μαζί με τη σφραγίδα του Βρετανικού Μουσείου, για τα πιο καλοφτιαγμένα γνωστά παραδείγματα πρώιμων σφραγίδων ευχαριστιακού άρτου.

11. Varalis, ό.π., σ. 331-342, εικ. 1-2.

12. P. Castrén (εκδ.), *Post-herulian Athens. Aspects of Life and Culture*

in Athens A.D. 267-529, Helsinki 1994, σποραδικά. J. Travlos, λ. *Athen*, RbK, 1, στ. 351-353.

Nikolaos Gioles

AN EARLY CHRISTIAN EUCHARISTIC BREAD-STAMP FROM ATHENS

An Early Christian clay eucharistic bread-stamp was found in a disturbed stratum in an excavation south of the Acropolis of Athens. The sole device on its sphragistic surface is a cross of Maltese type (Fig. 1). There is an identical bread-stamp in the British Museum, which comes from Egypt and has been dated to the sixth century. The Athenian

example, on account of the fact that it was found in an area where the most important architectural remains date from the fifth century, a period of particular heyday for the city, and the form of the motif, which on later examples is either degenerated or embellished with additional decorative elements, can be dated to the fifth century.